

УДК: 37.015.3: 159.98: 316.454.52

© Черенщикова Д.В., 2015 р.
orcid.org/0000-0003-4919-7978

Д.В. Черенщикова
Державний педагогічний університет
імені А.С.Макаренка, м. Суми

СТАТЕВО-РОЛЬОВІ І ПРОФЕСІЙНО-СТАТУСНІ ЧИННИКИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ У ВНЗ: НА МАТЕРІАЛІ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

У статті подано результати порівняльного аналізу чинників педагогічного спілкування у ВНЗ за ознаками статі та стажем навчально-виховної роботи. Диференціацію результатів здійснено у відповідності до параметрів суб'єктно-ціннісної концептуальної моделі оптимізації педагогічного спілкування у ВНЗ. Подано опис статистично достовірних відмінностей за шкалами психодіагностичних методик у визначених групах.

Ключові слова: педагогічне спілкування, викладач, суб'єкт, суб'єктний підхід, стиль спілкування, актуальні здібності.

Д.В. Черенщикова ПОЛОРОВЕЛЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНО-СТАТУСНЫЕ ФАКТОРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ В ВУЗе: НА МАТЕРИАЛЕ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

В статье представлены результаты сравнительного анализа факторов педагогического общения в ВУЗе по признакам пола и стажем учебно-воспитательной работы. Дифференциация результатов осуществляется в соответствии с параметрами субъектно-ценностной концептуальной модели оптимизации педагогического общения в ВУЗе. Представлено описание статистически достоверных различий в определенных группах по шкалам психодиагностических методик.

Ключевые слова: педагогическое общение, преподаватель, субъект, субъектный подход, стиль общения, актуальные способности.

D.V. Cherenschykova GENDER AND ROLE AND PROFESSIONAL-STATUS FACTORS OF PEDA- GOGICAL INTERCOURSE IN UNIVERSITIES: ON MATERIALS OF A COMPARATIVE ANALYSIS

In the article a comparative analysis of the factors of pedagogical intercourse in universities in terms of gender and educational work experience has been presented. Results differentiation has been made in accordance with the parameters of the subject-value conceptual model of optimization of pedagogical intercourse in universities. The description of statistically significant differences on scales of psycho-diagnostic methods in the groups has been given.

Keywords: pedagogical intercourse, teacher, subject, subjective approach, communication style, actual abilities.

Постановка проблеми. У багатьох наукових джерелах спілкування розглядається як єдність двох взаємодоповнювальних, але якісно відмінних рівнів зовнішнього поведінкового, операційно-дієвого та внутрішнього глибинного, який містить у собі мотиваційно-сміслові, ціннісні характеристики особистості й відіграє визначальну у детермінації першого (К.О. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн, Л.А. Петровська, О.Т. Соколова, Г. Мюррей, Г. Олпорт та ін.). Потреба у вивченні суб'єкта спілкування викликана ідеєю про спілкування як зовнішнього прояву глибинних диспозицій особистості та засобу її самовиявлення.

Дослідження педагогічного спілкування як специфічного виду спілкування у широкому сенсі концентрується навколо його суб'єктів, які реалізують у комунікації самотутність власної свідомості. Суб'єкт спілкування є саме суб'єктом не тому, що реалізує можливість розмовляти, а тому, що має можливість виявляти у спілкуванні власне «Я» та через це ставати автором свого життя. Суб'єктність учасників педагогічного спілкування – це внутрішній інтенційно-потенційний стрижень, який дозволяє людині увійти у взаємодію не лише із суспільством як таким, але і з його ціннісно-смісловим наповненням.

Виклад основного матеріалу. Розроблена суб'єктно-ціннісна концептуальна модель оптимізації педагогічного спілкування у ВНЗ, відповідно до якої присутність двох базових складників суб'єктного підходу у навчально-виховній взаємодії ВНЗ – когнітивного («Знати») і афективного («Любити») – дозволяє викладачеві реалізовувати мету і завдання навчально-професійної діяльності, визначеної соціально-рольовими нормами і функціями, з одного боку, а також створювати особливу взаємодію з іншим суб'єктом, детерміновану потребою у переживанні себе як безумовної цінності, з іншого боку. Вибір педагогом тих чи інших способів спілкування у різноманітних ситуаціях педагогічної взаємодії являє собою складний процес, в якому когнітивний аналіз і раціональне прогнозування поєднується з безпосередньою афективною емоційно-ціннісною оцінкою ситуації та селекцією альтернативних способів і прийомів спілкування.

Обґрунтована необхідність впровадження суб'єктного підходу в навчально-виховну взаємодію та розроблена суб'єктно-ціннісна концептуальна модель оптимізації педагогічного спілкування у ВНЗ дозволяють зосередити увагу емпіричного дослідження на фігурі (постаті) викладача як ініціатора, організатора та фасилітатора процесу взаємодії. Суб'єктна позиція останнього створює умови, в яких молода особа може не лише

набути досвід інтелектуального збагачення, але і досвід ціннісно-смыслового становлення.

В експериментально-діагностичному дослідженні педагогічного спілкування ВНЗ взяли участь 150 викладачів різних спеціальностей, з яких чоловіки – 58 осіб, жінки – 92 особи. Групи за стажем далі умовно позначатимуться, як: група №1 (молоді спеціалісти (1-5 років) – 50 осіб), група №2 (спеціалісти із середнім стажем педагогічної діяльності (6-15 років) – 56 осіб) і група №3 (досвідчені, професіонали (більше 16 років) – 44 особи). Дослідження проводилося на базі чотирьох вищих навчальних закладів України.

З метою вивчення емпіричних корелятивів теоретично експлікованих компонентів суб'єктно-ціннісної моделі педагогічного спілкування у ВНЗ були використані такі психодіагностичні методики: опитувальники «Психологічний портрет учителя» (Г.В. Резапкіна), стилів педагогічного спілкування, комунікативної соціальної компетентності (КСК), професійного вигорання (К. Маслач, С. Джексон в адаптації Н.Е. Водопьянної), Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії (WIPPF) (Н. Пезешкіан), п'ятифакторний опитувальник особистості («Велика п'ятірка»). Опитувальник «Психологічний портрет учителя» (Г.В. Резапкіна) дозволяє побудувати «портрет» педагога за наступними шкалами: пріоритетні цінності (підшкали: відносини із вихованцями, колегами, особистісні переживання), психоемоційний стан (підшкали: несприятливий, нестабільний, сприятливий), самооцінка (підшкали: позитивна, нестійка, негативна), стиль викладання (підшкали: демократичний, ліберальний, авторитарний), рівень суб'єктивного контролю (підшкали: високий, не сформований, низький). Аналіз результатів опитувальника «Психологічний портрет учителя» за групами викладачів, що мають різний педагогічний стаж не виявив статистично значущих відмінностей. У групах за ознакою статі виявлені відмінності на високому рівні статистичної значущості у таких показниках, як «нестійка самооцінка» ($p = 0,011$), «демократичний стиль викладання» ($p = 0,007$) та «авторитарний стиль викладання» ($p = 0,006$). Показники нестійкої самооцінки демонструють статистично значущо вищий результат чоловічої групи ($Md=4$) над результатами жіночої групи ($Md=3$).

Достовірність відмінностей у різностатевих групах за шкалою «стиль викладання» підтверджується відмінністю медіанних показників. Так, демократичний стиль педагогічного спілкування більше властивий представницям жіночої статі, його обрали 93% викладачів-жінок і 81% викладачів-чоловіків. Для авторитарного стилю викладання характерний зворотний прояв: його продемонстрували 7% чоловіків і 3% жінок.

За опитувальником стилів педагогічного спілкування [2, 273-275] діагностуються наступні стилі: диктаторський «Монблан», неконтактний «Китайська стіна», диференційованої уваги «Локатор», гіпорексивний «Тетерев», гіперрефлексивний «Гамлет», негнучкого реагування «Робот», авторитарний «Я сам(а)», активної взаємодії «Союз». За показниками методики виявлено статистично достовірні відмінності за шкалами «неконтактний стиль» ($p = 0,017$), «гіпорексивний стиль» ($p = 0,038$) та «авторитарний стиль» ($p = 0,019$) у групах різного педагогічного стажу: №1 (1-5 років) та №2 (6-15 років). У групах за педагогічним стажем №1 (1-5 років) і №3 (16-40 років) статистично значуща відмінність спостерігається за гіперрефлексивним стилем «Гамлет» ($p = 0,02$), а між групами №2 (6-15 років) і №3 (16-40 років) – за стилями «негнучкого реагування» ($p = 0,014$), «авторитарним» ($p = 0,008$) та «активної взаємодії» ($p = 0,017$).

Доведено, що викладачі другої групи, які працюють більше п'яти років і менше шістнадцяти, схильні проявляти «емоційну глухоту» до оточуючих (відмінності за гіпорексивним стилем) та займати імперативну позицію у педагогічній взаємодії (відмінності за авторитарним стилем), відчуваючи труднощі зі встановленням особистісно-рольового балансу (відмінності за стилем активної взаємодії); молоді спеціалісти (група №1) більше за інших вдаються до рефлексивної практики (відмінності за гіперрефлексивним стилем). Отже, за результатами психодіагностичної методики вивчення стилів педагогічного спілкування можна припустити, що викладачі-початківці підходять до навчально-виховної діяльності з позиції «Любити» (емоційність, особистісний контакт, піддатливість маніпуляціям), викладачі із середньою тривалістю педагогічної практики більше орієнтовані на «Знати» (передача інформації і контроль рівня її засвоєння) і лише з досвідом викладацької діяльності формується вміння витримувати баланс первинних і вторинних здібностей.

Методика діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК) [2, 138-149] призначена для отримання більш повного уявлення про особистість та складання ймовірного прогнозу її професійної діяльності і визначає наступні шкали-фактори: Л – достовірність результатів, А – товариськість, Д – безтурботність, К – чуттєвість, художнє мислення, П – схильність до асоціальної поведінки, М – незалежність/конформізм, Н – самоконтроль, В – логічне мислення, С – емоційна стійкість. За параметрами діагностичного опитувальника «КСК» відмінності на високому рівні статистичної значущості між різностатевими групами виявлені за шкалами «товариськість» ($p = 0,000$), «безтурботність» ($p = 0,007$), «чутливість» ($p = 0,000$) та «самоконтроль» ($p = 0,01$). Так, відмінності середніх показників за шкалами, які можна віднести до категорії первинних здібностей: «товариськість» (фактор А), «безтурботність» (фактор Д) та «чутливість»

(фактор К), демонструє статистично значуще переважання результатів жіночої групи над результатами чоловічої. Тоді як за шкалою «самоконтроль» (фактор Н), що спирається на здатність особистості підпорядковувати себе правилам (категорія вторинних здібностей), статистично вищий результат спостерігається у викладачів-чоловіків.

У групах за стажем педагогічної практики виявлені такі статистично достовірні відмінності: між 1 і 3 групами за факторами «Л» ($p = 0,000$) і «Н» ($p = 0,044$), між 2 і 3 групами за факторами «Л» ($p = 0,004$) і «В» ($p = 0,015$). За шкалою «достовірність результатів» (фактор Л) група викладачів з найбільшим стажем педагогічної роботи має вищі показники за дві інші групи, серед яких група молодих спеціалістів набрала меншу кількість балів. За параметром «логічне мислення» (фактор В) група №2 (6-15 років) демонструє статистично вищий результат, ніж група №3 (16-40 років). Більш розвинена здатність до самоконтролю (фактор Н) спостерігається у групи зі стажем більше 16 років, що ще раз підтверджує більшу «емоційність» викладачів-початківців.

Дослідження професійних деформацій і емоційного вигорання в роботі викладачів спирається на вивчення специфіки його проявів у групах за ознакою статі та науково-педагогічним стажем. За параметром «редукція особистісних досягнень» опитувальника професійного вигорання статистично достовірні відмінності виявлені у різностатевих групах ($p = 0,011$). З'ясовано, що вищий результат за шкалою «редукція» належить групі викладачів-жінок, що засвідчує їх більшу схильність знецінювати власні успіхи і залежати від колективної думки. За групами, визначеними стажем педагогічної діяльності, статистично значущих відмінностей за шкалою «редукція особистісних досягнень» не виявлено.

Відмінності за показником емоційного виснаження між різностатевими групами не мають статистично достовірного підтвердження, визначеного за допомогою параметричного t-критерію Стьюдента ($p = 0,13$). За досліджуваними різного педагогічного стажу статистично значущих відмінностей за цим параметром не встановлено.

Статистично достовірні відмінності за параметром «деперсоналізація» виявлені між вибірками №2 ($Md = 7$) і №3 ($Md = 5$) різного педагогічного стажу ($p = 0,013$), що говорить про більшу розповсюдженість серед спеціалістів із середнім стажем педагогічної діяльності деформованих уявлень про себе, що веде до відчуження від оточення і втрати власного «Я». Гендерних відмінностей за параметром «деперсоналізація» не виявлено. З'ясовано, що феномену професійного вигорання здебільшого підвладні жінки, що підтверджено статистично достовірними відмінностями за t-критерієм Стьюдента ($p = 0,025$).

За результатами обробки п'ятифакторного опитувальника особистості «Велика п'ятірка» з'ясовано, що за шкалою «прив'язаність – відділення» спостерігаються статистично достовірні відмінності ($p = 0,019$), що засвідчують розбіжності між чоловіками і жінками у схильності до просоціальної поведінки. За середніми показниками цієї шкали представники жіночої статі мають вищі значення, ніж чоловічої, що говорить про більшу залежність перших від групової думки, їх прагнення уникати жорстких суперечок та здатність будувати взаємовідносини, засновані на довірі і прийнятті. Статистично достовірних відмінностей між різностатевими вибірками шкалою «контроль-природність» не виявлено ($p = 0,38$), проте незначна перевага середніх показників спостерігаються у чоловічій групі. Статистично підтверджено переважання результатів жіночої групи над даними чоловіків за фактором «грайливість-практичність» ($p = 0,000$), а саме, викладачі чоловічої статі переважно утримують баланс «грайливість – практичність». Їм притаманна як здатність адаптуватися до умов реального життя за допомогою логічного інтелекту, так і здатність до образно-інтуїтивного осягнення й продукування незвичайних образів, думок, почуттів, символіки мистецтва. Жінки вірогідно більш емоційні, експресивні, вони частіше довіряють власному інтуїтивно-індивідуальному сприйняттю навколишньої дійсності та намагаються уникати жорстких рамок умовностей.

За першим фактором «екстраверсія – інтроверсія» спостерігається відмінність між різностатевими групами на рівні $p=0,05$, де значення жіночої групи знаходяться у межах вищих показників, а значення чоловічої групи лишаються середніми. Відповідно, жінкам більше властива екстравертованість: прагнення встановлювати контакти з людьми, проводити колективні заходи, певна імпульсивність, ослаблений контроль за почуттями та діями, а також здатність гнучкого реагування на мінливі умови навколишнього середовища. За фактором «емоційність – стриманість» виявлено гендерні відмінності на високому рівні статистичної значущості ($p = 0,001$). Жінки за цим параметром мають вищі показники, ніж чоловіки, що вказує на більшу емоційну стійкість і сталість у планах та прив'язаностях останніх.

У вибірках різного педагогічного стажу розбіжності за параметрами п'ятифакторного опитувальника спостерігаються тільки за факторами «емоційність – стриманість» ($p = 0,047$) і «грайливість-практичність» ($p = 0,000$) між групами молодих спеціалістів (1-5 років) та досвідчених професіоналів (16-40 років). Викладачі-початківці мають вищі показники середніх значень за двома факторами, що вказує на їх більшу емоційність, підвищену чутливість, схильність до перебування у тривожних і депресивних станах, а також деяку наївність, мрійність і допитливість. Викладачі

з великим досвідом педагогічної діяльності (16-40 років) здатні керувати власними емоційними станами, відчувати впевненість у своїх силах, бути реалістами та виявляти добру пристосованість до умов дійсності, а також виявляти наполегливість у реалізації планів.

Детальну картину особливостей прояву актуальних здібностей викладачами ВНЗ дає дослідження гендерних відмінностей за показниками Вісбаденського опитувальника до методу позитивної психотерапії. Цей особистісний опитувальник призначений для діагностики цінностей та поведінкових норм, а також сфери міжособистісних взаємин. Шкали опитувальника відображають представленість первинних і вторинних актуальних здібностей у системі життєвих смислів респондента, а саме: акуратність, охайність, пунктуальність, ввічливість, чесність/прямота, ретельність/діяльність, обов'язковість, ощадливість/точність, слухняність, справедливість, вірність, терпіння, час, контакти, довіра, надія, ніжність, любов, віра.

Цікаві, часом парадоксальні результати отримано за Вісбаденським опитувальником до методу позитивної психотерапії. З 11 діагностованих вторинних здібностей, чоловіки-викладачі значуще переважають своїх колег жінок лише за п'ятьма показниками (акуратність, обов'язковість, ощадливість, слухняність, вірність), а за трьома суттєво відстають (охайність, ретельність і непрогнозовано – справедливість). Останнє розвінчує фрейдистський міф про суперництво як результат інтеріоризації суспільних норм співжиття, носієм яких є в основному батько.

Серед вторинних актуальних здібностей викладачів найнижчі оцінки у жінок спостерігається за шкалою «ощадливість», а у чоловіків – «справедливість», медіанні значення яких не входять до категорії низьких, проте знаходяться на найвищому рівні середніх результатів. Високі показники отримали здібності «вірність» і «обов'язковість» у чоловіків та «ретельність» – у жінок. З'ясовується, що викладачі-чоловіки більше догматично упереджені і ригідні, ніж викладачі-жінки, їм властиві прагнення порядку і досконалості, принциповість, скрупульозність та ретельність, бережливе ставлення до речей, грошей і цінностей, здатність економити, схильність вимагати слухняності від підлеглих, а також ригідність поглядів, закоренілість, впертість, непохитність звичок тощо.

Натомість, викладачі жіночої статі воліють до охайності й чистоплотності, створення і дотримання чистоти власного тіла, одягу, предметів повсякденного вжитку, приміщень і оточуючого світу. Також їм властива готовність впродовж тривалого часу напружено займатися втомливою діяльністю за для виконання вимог, які висуваються адміністрацією або які відповідають очікуванням значущих осіб з професійного оточення. До того опитані викладачі-жінки продемонстрували схильність до дотриман-

ня принципу справедливості у міжособистісних взаєминах, здатність об'єктивно ставитися до результатів дій і вчинків партнерів по спілкуванню.

Дзеркально протилежні результати отримано за вторинними здібностями опитувальника WIPFF. Несподівано з'ясувалося, що жінки-викладачі суттєво поступаються своїм колегам чоловікам у здатності терпіти, розподіляти час і любити (приймати). Традиційно фемінні риси, притаманні чоловікам, які працюють у вищій школі, є свідченням впливу професійної ідентичності на персональну суб'єктно-ціннісну позицію в педагогічному спілкуванні, що веде до загальної андрогінізації – позитивно-психологічної інтеграції еґо-ідентичності з професійною ідентичністю освітян.

За результатами опитування з'ясовано, що представники чоловічої статі здатні чекати, відстрочувати у часі задоволення потреб і бажань, надавати час для виконання завдання і підтримувати розвиток здібностей вихованця. Їм притаманні відчуття часу, а також здібності, пов'язані з умінням впорядковано його розподіляти. У процесі педагогічного спілкування такі риси викладача допомагають дотримуватися часових обмежень, що позначається на чистоті рольових взаємин, дотриманні угод і виконанні навантаження, передбаченого робочим навчальним планом. Також у чоловіків добре розвинена здатність приймати, бути зацікавленими у житті іншої людини, а також неупереджено сприймати наявну даність, у якій вони опиняються.

Результати нашого опитування показують, що для викладачів-жінок спілкування і перебування в контакті, взаємини з іншими мають важливе значення. Завдяки розвиненості такої здатності, як віра, жінки більш здатні сприймати потенційні можливості людини як частину теперішньої дійсності.

Дослідження особливостей педагогічного спілкування у ВНЗ і пошук шляхів та засобів його оптимізації зосереджують нашу увагу, перш за все, на представленості у структурі особистості викладачів таких здібностей, як любов та справедливість як базових категорій концептуальної моделі оптимізації педагогічного спілкування у ВНЗ. У контексті педагогічного спілкування любов розглядається як здатність викладача залишати за собою та за іншим право бути неповторним виразом, цінністю людської екзистенції, якої не існувало до і не існуватиме після. Справедливість визначається як здатність зважувати і відповідно (домірно) порівнювати свої інтереси й інтереси іншого. Наслідком прояву справедливості у спілкуванні є виникнення почуття довіри та надії, що впливає на очікування людини стосовно свого майбутнього [1]. За результатами опитування спостерігається певні розбіжності між чоловіками та жінками за проявом

цих якостей. Так, у своїй більшості жінки схильні до дисбалансу на користь справедливості, а чоловіки – на користь любові, відповідно до чого можна припустити існування прихованої схильності чоловіків до емоційного вигорання, а жінок – до професійних деформацій.

Висновки. Дослідження статево-рольової специфіки педагогічного спілкування у ВНЗ показало, що у викладачів-жінок, на відміну від чоловіків, увиразнюється поведінкова тенденція до самопожертви при екстравертованій просоціальній спрямованості свідомості, виражена потреба у визнанні соціальним середовищем, їм притаманна більша емоційна чутливість, експресивність, довірливість, залежність від групової думки, а також схильність до емоційного вигорання, тобто риси, що відносяться до первинних суб'єктно-ціннісних компонентів педагогічного спілкування, базованих навколо здатності «Любити».

Педагогічне спілкування викладачів-чоловіків характеризується перевалюванням базової здатності «Знати», що інтегрує стиль негнучкого реагування, ригідність поведінки, особисту відповідальність та інтернальність при помірно вираженій рефлексії вчинків.

Дослідження відмінностей за компонентами позитивної суб'єктно-ціннісної моделі педагогічного спілкування у викладачів з різним науково-педагогічним стажем показало, що викладачі-початківці схильні керувати процесом професійної взаємодії з позиції особистісної ідентичності. Педагоги середнього стажу навчально-виховної діяльності, навпаки, прагнуть насичувати освітній процес інформаційно-когнітивним складником професійної ідентичності. Зафіксована незбалансованість спілкування першого і другого типів свідчить про їх невідповідність прогнозованої моделі оптимального педагогічного спілкування. У викладачів групи досвідчених професіоналів, чий педагогічний стаж перевищує п'ятнадцять років, спостерігається тенденція до гармонійного поєднання первинних і вторинних здібностей позитивної суб'єктно-ціннісної моделі педагогічного спілкування, що виявляється у здатності керувати емоційними станами, відчувати впевненість у своїх силах, об'єктивно оцінювати дійсність і себе у ній.

Література

1. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Пезешкиан Н.; пер. с нем. — М.: Медицина, 1995. — 336 с.
2. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. — М.: Изд-во Института Психотерапии. 2002. — 490 с.